

BEMIDDELAARS VOOR HET HIERNAMAALS

Kloosterlingen in middeleeuws Frisia

Door

J. A. Mol

Verschenen in

Hel en hemel. De middeleeuwen in het Noorden, E. Knol, Jos M.M. Hermans en M.. Dribergen (red.) (Groningen 2001) 152-165.

Het klockgelui moet in de Middeleeuwen niet van de lucht geweest in de Friese landen. Het galmde vooral uit de torens en dakruiters van de kloosters. Zeven dagen in de week en zeven keer per etmaal werden koordiensten aangekondigd en uitgeluid, zodat ook leken overall wisten dat er gebeden opgezonden werden naar de hemel. Er was geen dorp of buurtschap in het hele kustgebied van Staveren tot Jever waar niet de klepel van een of ander convent te horen was. Omstreeks 1500 werden hier ruim 120 kloosters geteld: 50 in Westerlauwers Friesland, 35 in Stad en Ommelanden, en even zoveel in het Oostfriesse gebied tussen Eems en Weser.ⁱ

Hoewel al die abdijen en priorijen met hun bewoners van de wereld afgekeerd wilden zijn, waren ze daarin zeer nadrukkelijk aanwezig. De meeste kloostercomplexen waren van verre zichtbaar. Ze hadden een flinke omvang, met een groot aantal gebouwen op omgrachte terreinen die vaak meer dan twee ha besloegen. Veel van de huizen die in de twaalfde en dertiende eeuw gesticht waren, beschikten verder over een serie grote boerderijen die tot ca. 1400/1450 door eigen werkmunniken werden geëxploiteerd. Daar kon ook een kapel aan verbonden zijn. Ten westen van de Lauwers werden ze aangeduid als monnikhuizen, ten oosten daarvan heetten ze voorwerken. Soms waren ze zo groots van opzet dat het wel kleine kloosters leken. Alleen al voor de kloosters tussen Vlie en Lauwers zijn er tot dusver niet minder dan 100 van gedocumenteerd. Voor die tussen Lauwers en Weser moeten we met minstens evenveel rekenen.

Naast deze agrarische dépendances beschikten veel kloosters nog over een of meer hoven in een stad. En tenslotte waren er ruim 200 parochiekerken die door reguliere geestelijken bediend werden omdat het pastoorsambt met het bijbehorende fonds ooit aan een klooster geschonken was. Dat brengt het totaal aantal plaatsen in de Friese landen waar kloosterlingen aangetroffen konden worden op meer dan 500. Men kon dus geen vijf kilometer lopen zonder een door broeders of zusters bewoonde abdij, priorij, uithof of pastorie te passeren. Wie dagelijks al geen lekebroeders op zijn weg ontmoette, had altijd nog kans het pad te kruisen van bedelmonniken die het land afreisden om er aalmoezen te verzamelen, te preken en aflaten te verkopen. Kortom, de middeleeuwer in het Noorden moet zeer vertrouwd geweest zijn met het werk en de leefwijze van monniken en nonnen, ook al deed hij niet dagelijks een beroep op hun diensten.

Er is wel geschreven dat nergens in West-Europa het land zo dicht bezaaid is geweest met kloosters als hier,ⁱⁱ maar dat is overdreven. Veel andere oude cultuurgebieden zoals Vlaanderen en het Rijnland telden eveneens buitengewoon veel religieuze huizen. We vinden daar aan het eind van de Middeleeuwen een grote diversiteit aan instellingen uit alle perioden. Het kloosterlandschap in de Friese landen was echter daarin uniek dat het grotendeels bestond uit conventen die in de twaalfde en dertiende eeuw gesticht werden en dus tot de populaire orden van die tijd behoorden. Afgezien van de bedelorden gaat het dan om kloosterverenigingen die hun huizen nog op het platteland stichtten omdat ze afhankelijk waren van inkomsten uit grondbezit.

De agrarisch getinte kloosters bepaalden dus het beeld in Friesland, Groningen en Oostfriesland. Zij werden begunstigd door de grondbezittende elite en werden op den duur zelf grootgrondbezitters. Ten tijde van de Reformatie hadden de kloosters gezamenlijk bijna een vijfde van de cultuurgrond in handen. Voor Westerlauwers Friesland zijn percentages berekend van 15 tot 20 %, voor de Ommelanden is men zelfs uitgekomen op ruim 25 %.ⁱⁱⁱ Voor de Oostfriesse gebieden ontbreken precieze cijfers maar die zullen weinig lager geweest zijn. Van dat vijfde deel was in de zestiende eeuw meer dan 80 % in handen van de ca. 87

bedehuizen die in de twaalfde en dertiende eeuw tot stand gekomen waren. We zouden ze daarom vermogend kunnen noemen, al waren ze - met uitzondering van de reusachtige abdij van Aduard - niet puissant rijk. Uiteindelijk vielen ze meer op door hun gezamenlijke rijkdom dan door hun individuele expansie.

Hoe kon het tot die snelle verspreiding en succesvolle bezitsverwerving komen? Waren de orden er zelf verantwoordelijk voor of wisten hun kloosters zich op eigen kracht te ontplooiën. Of waren andere krachten doorslaggevend? Om daar iets zinnigs over te zeggen, moet het beeld eerst scherp gesteld worden op de chronologie en het ruimtelijk patroon van de stichtingen.

De stichtingen van de twaalfde en dertiende eeuw: nieuwe orden, ridderorden en bedelorden

De Friese landen werden in de achtste en vroege negende eeuw gekerstend, de westelijke iets eerder dan die in het oosten. De missionering leidde niet meteen tot het oprichten van eigen kloosters, of het moet zijn dat we de negende-eeuwse kapittels van Staveren en Dokkum en het in 983 gestichte Reepsholt bij Wilhelmshaven daartoe kunnen rekenen. De eerstgenoemde twee waren bescheiden missiecentra van waaruit enkele afhankelijke parochiekerken bediend werden. Zij kregen overigens in de twaalfde eeuw een nieuwe impuls door de komst van groepen hervormingsgezinde kloosterlingen.

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd dat de vroegste inheemse kloosters pas vier eeuwen na de kerstening gegrondvest werden. Bij nader inzien is dat toch weer niet zo verwonderlijk. De bewoners van deze streken hebben zeker ook vóór die tijd de gebedsbemiddeling van monniken gezocht. Zij richtten zich toen echter op de karolingische, door missionarissen gestichte abdijen als Echternach (aan de Moezel), Fulda (in Hessen) en Werden (aan de Ruhr). Bij gebrek aan eigen heiligen stelden de Friezen hun heilsvertrouwen in de geloofsverkondigers Willibrord, Bonifatius, Liudger en Willehad, of in andere middelaars als St. Vitus die als hemelse steunpilaren van het rijksgezag werden beschouwd.^{iv} De door hen gepatroneerde abdijen kwamen zodoende in de tiende en elfde eeuw over tal van landgoederen in de Friese landen te beschikken. Samen met de bisschopskerken van Utrecht, Münster en Bremen waren zij verantwoordelijk voor de stichting van de oudste parochiekerken in de Friese landen.

Aan het eind van de elfde eeuw kwam onder invloed van een vroomheidsbeweging die door heel Europa trok een eind aan de begunstiging van deze vaak koninklijke kloosters.^v In navolging van de adel elders begon toen ook de Friese elite eigen gebedshuizen op te richten.^{vi} Startpunt vormde de transformatie van het kapittel van Staveren in een hervormingsgezinde benedictijner abdij in 1132. Staveren was het toenmalige centrum van de oude gouw Zuidergo. In 1158 volgde de stichting van het augustijner koorherenklooster Ludingakerke bij Harlingen als eerste bedehuis in Westergo. Enkele jaren later, omstreeks 1163, kwamen vrijwel gelijktijdig de eerste Friese huizen van de cisterciënzers en de premonstratenzers van de grond, in Oostergo. Dat waren Klaarkamp bij Rinsumageest en Mariëngaarde bij Hallum. Kort daarop - al is niet precies bekend in welk jaar - werd Oldeklooster in de Marne gesticht in Hunzingo, als het eerste klooster in de Ommelanden. In de jaren tachtig begon dan de later als heilige vereerde Hathebrand zijn benedictijnse stichtingsreeks met de oprichting van Feldwerd in Fivelgo.

De stichtingsdata van de oudste Oostfriese kloosters zijn niet te achterhalen. Maar zoveel lijkt zeker dat zij bevolkt werden vanuit reeds bestaande instellingen westelijk van de Eems. Houden we daar rekening mee, dan kunnen we vaststellen dat de eerste fase van de stichtingsbeweging in het zuidwesten begon en in het oosten eindigde, waarbij men zich het

eerst vestigde in de rijke en vanouds bewoonde kleigebieden. Verder valt op dat de oudste kloosters in de diverse gouwen ieder apart aansluiting zochten bij een andere orde. Dat doet vermoeden dat de grondleggers niet afhankelijk wensten te zijn van een klooster in de naburige gouw. Toen eenmaal in het centrum van elke oude gouw één of twee voornamelijk kloosters tot stand gekomen waren, werd dat bezwaar niet meer zo sterk gevoeld. Zo kon er per gouw nog een reeks andere conventen ontstaan, die dan bevolkt werden vanuit de eerder ontstane huizen. Die jongere kloosters verrezen meest aan de rand van het kleigebied of langs de riviertjes van waaruit het veengebied in ontginning was genomen.

Tot ca. 1220 waren het vier orden die de hoofdrol speelden. Ze passeerden al even de revue: de hervormingsgezinde benedictijnen, de augustijner koorheren, de cisterciënzers en de premonstratenzers. Benedictijnen en cisterciënzers waren volgens de kerkelijke terminologie monniken, terwijl augustijnen en premonstratenzers als koorheren of kanunniken door het leven gingen. Het verschil tussen deze categorieën is moeilijk aan te geven. Kanunniken hoorden gezamenlijk koordiensten te zingen maar mochten vanouds een eigen huishouding voeren en hadden dus persoonlijk bezit. Omdat daar veel kritiek op kwam, werden veel van hen juist in deze tijd gebonden aan een programma van strikte armoede en leven in gemeenschap. Sindsdien noemde men hen reguliere kanunniken omdat ze een regel (die van Augustinus) navolgden. Hun leefwijze verschilde nauwelijks meer van de monniken.

De benedictijnen hadden geen centraal geleide kloostervereniging. Zij kenden sinds eeuwen alleen een vaste verbinding tussen moeder- en dochterkloosters. Deze bewaarden hun eenheid onderling door de regel van Benedictus op overeenkomstige wijze te interpreteren. Het benedictijnse kloosterleven dat in de Friese landen van de twaalfde eeuw geïntroduceerd werd, week echter sterk af van dat wat in de tot ware paleizen uitgegroeide karolingische kloosters gebruikelijk was. Het was ascetisch van opzet en legde sterk de nadruk op gemeenschapszin. Het was al door heel wat kloosters in de Nederlanden geadopteerd voordat het vanuit de St. Laurentiusabdij van Oostbroek (bij Utrecht) Staveren bereikte.

De trefwoorden ascese en gemeenschapsleven zijn ook op de andere drie genoemde stromingen van toepassing. De augustijner koorherenkloosters die in het Friese deel van het bisdom Utrecht gesticht werden, waren dochters van de abdij van Kloosterrade (Rolduc). Deze vond haar inspiratie in de gregoriaanse hervormingsbeweging, welke erop uit was kerken en kloosters onafhankelijk te doen zijn van rijke en machtige leken. Eigenlijk dankten de cisterciënzers en de premonstratenzers hun ontstaan aan hetzelfde kerkelijke hervormingsstreven. Het in 1098 in Bourgondië gestichte Cîteaux zette zich met zijn oudste dochterkloosters, waaronder Clairvaux, in het bijzonder af tegen de liturgisch prachtige praktijk van oudere kloosters als Cluny. De bekende abt Bernard van Clairvaux geldt als de grote animator. Hij pleitte voor rigoreuze soberheid, strenge boetedoening en vestiging in de eenzaamheid. Zijn ascetische lijn werd ook gevolgd door de jongere, in 1121 door Norbert van Xanten gestichte gemeenschap van Prémontré, maar die liet voor haar leden de mogelijkheid open om 'wereldlijk' actief te zijn als zieleherder. Cîteaux en Prémontré ontwikkelden zich tot echte orden met een wetgevende abtenvergadering en een inspectiesysteem dat de uniformiteit van de individuele kloosters moesten garanderen. Zij waren uiterst succesvol en telden omstreeks 1150 al een paar honderd huizen. Vergeleken met hen vormden Kloosterrade en haar dochters slechts een kleine congregatie. Dat neemt niet weg dat ook zij in die jaren gewaardeerd werd als een exponent van de nieuwe vroomheid. In de Friese landen zou ze in totaal 5 dochterhuizen krijgen. De benedictijnen beschikten hier aan het eind van de dertiende eeuw over ca. 15 kloosters, de cisterciënzers over 14 en de premonstratenzers over 24.

In de jaren twintig van de dertiende eeuw kregen deze vier orden concurrentie van de ridder- of hospitaalorden. Dat was het gevolg van de Friese kruistochtparticipatie, die juist

door de oversten van de al bestaande kloosters gestimuleerd was.^{vii} Er stak vrijwel geen kruisvaardersvloot in zee of er scheepten zich duizenden Friezen in. Met name de vijfde kruistocht (1217-1221), die de deelnemers naar Damiate aan de monding van de Nijl voerde, werd door velen meegemaakt. Op deze en andere expedities leerden zij de militaire en verpleegkundige inzet van de ridderorden waarderen, wat resulteerde in een groot aantal schenkingen van goederen in hun vaderland. Op en bij deze goederen werden dan weer kloosters gesticht. De johannieter orde was de belangrijkste begunstigde. Zij beschikte aan het eind van de dertiende eeuw over niet minder dan 20 dochterhuizen die op één na alle in de Ommelanden, Oostfriesland en het Friese gebied ten oosten daarvan gelegen waren. De Duitse Orde stichtte er 3, in Westerlauwers Friesland. Overigens werd in niet één van deze ridderordevestigingen een ridderbroeder aangetroffen. Het waren meest kleine dubbelkloosters die zich voor het merendeel ontwikkelden tot vrouwenconventen met een kleine staf van priesters en lekebroeders.

In het midden van de jaren veertig van de dertiende eeuw tenslotte verschenen de bedelmonniken op het noordelijk toneel.^{viii} Het eerst kwamen de dominicanen of predikheren (Leeuwarden 1245, Norden 1264, Winsum 1276, Groningen 1308). Niet veel later volgden de franciscanen of minderbroeders (Groningen vóór 1253, Bolsward 1281). Deze twee kregen dan omstreeks 1330 gezelschap van de augustijner heremieten (Appingedam ca. 1328) en de carmeliëten of Onze-Lieve-Vrouwe-broeders (Woudsend 1337). Tezamen staan ze bekend als de vier ‘biddende’ orden. Hun kloosters, die in steden of stedelijke kernen gevestigd waren, hadden een heel ander karakter dan de bestaande conventen, omdat ze wél open wilden staan voor de wereld. Bedelmonniken of mendicanten wilden via prediking de massa bereiken. Om dat des te beter te kunnen doen praktiseerden ze de totale armoede en wezen ze inkomsten uit grondbezit af. In plaats daarvan probeerden ze te leven van de bedelgang en het lezen van zielmissen.

Functie, stichting en begunstiging

Op grond van de gegevens over hun grootgrondbezit wordt vaak gedacht dat de Friese plattelandskloosters een soort grote landbouwondernemingen waren die hun bezit uitbreidden door land te ontginnen en kwelders te bedijken. Ze zouden zich daarmee ook maatschappelijk nuttig hebben gemaakt. Nu kunnen we veel abdijen hun bedijkingsprestaties niet ontzeggen, al zijn die dan in de literatuur vaak aangedikt.^{ix} Waar ze land uit zee konden winnen, grepen kloosters zeker de kans. Het lijkt verder ook geen twijfel dat ze hun bezit op een voor die tijd rationele wijze exploiteerden. Maar om ontginningsrechten te verkrijgen moesten ze toch eerst over flink wat gunstig gelegen landerijen beschikken. En dat basisvermogen had een andere oorsprong. Het werd verworven met het leveren van religieuze diensten.

In wezen bedoelde elk klooster een stukje hemel te vertegenwoordigen of tenminste een voorportaal of voorafschaduwing ervan te zijn. Monniken en nonnen bewezen er eer aan God in een niet aflatende cyclus van koordiensten, net zoals de engelen daarboven. Zij smeekten voortdurend Gods zegen af voor de christenheid, zichzelf en hun begunstigers. Hun bedehuizen waren daarom in de eerste plaats dienstverlenende instellingen, bij wie men zich kon verzekeren tegen de risico's van het hiernamaals. Wie geen doodzonden beging hoefde niet bang te zijn voor de verschrikkingen van de hel, maar ontsnappen aan de pijnen van het vagevuur was alleen weggelegd voor echte heiligen. De doorsnee-gelovige moest rekening houden met een korter of langer verblijf in die louteringsplaats. Gebeden konden dat verblijf bekorten, en die kon men bij kloosters bekomen door geld en goederen te geven. In schenkingsoorkonden wordt door de sponsor vaak letterlijk gezegd dat hij met de overdracht

van goederen aan het klooster de ‘toorn van God’ hoopt te ontgaan.

Uiteraard kwam het bemiddelingswerk van het klooster ook de uitvoerders ten goede: de monniken en nonnen, met hun verwanten. Het werd dan ook als een goede heilsinvestering beschouwd om tot een kloostergemeenschap toe te treden of er een of meer kinderen in onder te brengen. In beide gevallen moest een zogenaamde *dos* of medegave geschonken worden. In de praktijk waren de stichting en begunstiging van kloosters en ook de intrede voorbehouden aan relatief welgestelde Friezen.

De voorbede voor overledenen van goede komaf wordt met zoveel woorden in diverse teksten door tijdgenoten als de voornaamste functie van het klooster aangeduid. Het meest sprekend vinden we dat verwoord in een brief uit het jaar 1400 van de landgemeenten Boornego, Schoterland en Stellingwerf aan de overste van de Duitse Orde te Utrecht. Zij verzoeken hem daarin het verlaten zusterkloostertje van Katrijp, even boven Heerenveen, weer opnieuw te doen bevolken met ‘geleerde’ nonnen die de zeven getijden kunnen zingen en bidden voor het zieleheil van de *goede doden uut onsen landen*.^x Of, zoals het in een saneringsvoorstel met betrekking tot een ander convent in 1471 geformuleerd is: in een klooster hoort men de dienst Gods eerlijk te houden *bi dage ende bi nacht ... en dat men bidden sal voor alle diegene die ons die goederen en erven gegeven hebben*.^{xi}

Het stichten en bevolken van een klooster was daarom allesbehalve een zaak van minvermogenen. Toch konden stichters en begunstigers wel degelijk het idee hebben een armoedebeweging te volgen. Voor rijken was het immers een grotere opoffering vrijwillig arm te zijn dan voor een arme. Van Fredericus van Hallum en Emo van Huizinge, de grondleggers van de bekende premonstratenzer abdijen van Mariëngaarde bij Hallum en Bloemhof bij Wittewierum, vernemen we in hun biografieën bij herhaling dat ze als ware armen de arme Christus wilden navolgen. Beiden waren niet uit topfamilies afkomstig maar beschikten van huis uit wel over enig bezit. Dat voegden ze dan ook onmiddellijk toe aan het startkapitaal van hun instellingen. Hun kracht was dat ze als gestudeerde en charismatische zieleherders machtige edelen in de omgeving wisten te bewegen tot sponsoring met geld, goederen én mensen. Zowel uit de abtsbiografieën van Mariëngaarde als uit de kloosterkroniek van Bloemhof wordt duidelijk dat de aanzienlijkste families uit de streek zonen en dochters in de conventsgemeenschap onderbrachten. Uit hun midden werden ook de kloosteroversten en ambtsdragere gerecruteerd: de abten, proosten, prioren, priorinnen, novicenmeesters, kellenars en hofmeesters.

Hoewel de meeste Friese kloosters hun ontstaan zo dankten aan grondbezittende edelen, kende niet één van hen een vliegende start. Bij die stichtingen waarvan de aanloop en de eerste jaren goed gedocumenteerd zijn, is altijd sprake van ontberingen en moeizaam pionierswerk. Het funderen van een klooster eiste grote investeringen. In de Friese landen ontbraken in de twaalfde eeuw de graven en hoog-adellijke geslachten die elders soms wel kloosters in één keer aan een ruime startdotatie hielpen. De Friese edelen-kloosterbegunstigers waren alleen in hun eigen regio gegoed. Doorgaans hadden ze bij de overdracht van hun bezit rekening te houden met de aanspraken van verwanten. Een paar boerderijen waren wel vlug bij elkaar gebracht, maar die leverden niet altijd voldoende op om zowel een kapel met slaap- en eetzalen te doen optrekken als een snel groeiende gemeenschap te voeden. Vandaar dat tal van beginnende conventen rechten op parochiekerken probeerden te verwerven. De kloosterlingen-pastors konden hun inkomsten dan delen met de gemeenschap.

De krapte aan middelen leidde er ook toe dat van nieuwe monniken en nonnen een intreedonatie werd geëist. Zelfs het lekebroeder- of zusterschap verkreeg men niet gratis, al golden daarvoor lagere tarieven. Kerkrechtelijk was het eisen van toegangsgeld ten strengste verboden - het werd als simonie gebrandmerkt - maar het leven voegde zich ook op dit vlak

niet naar de leer. Dat leidde overigens bij abt Emo tot een kwaad geweten. Vertwijfeld zoekend naar de redenen waarom God de Friese landen met een alles verwoestende overstroming had getroffen (de St. Marcellusvloed van 1219) meende hij ook zijn eigen simonistische recruteringspolitiek te moeten aanwijzen.^{xii} Alles overwegende verdedigde hij echter wel de noodzaak ervan, onder verwijzing naar de armoe van zijn kloostertje. Hij had ook kunnen aanvoeren dat hij niet de enige was met deze zonde op zijn conto. Zelfs de abten van de economisch succesvolle cisterciënzer kloosters hielden er lang aan vast.

Om een stichting van de grond te krijgen moest niet alleen botje bij botje worden gelegd. Daartoe werd van de kloosterlingen ook de uiterste soberheid verwacht. Karnemelk, droog brood, vleesloze hutspot en ruwe en harige kleding was hetgeen waarop ze in de beginjaren mochten rekenen. De ascetische gezindheid waarmee alle nieuwe orden hun bestaan legitimeerden was daarom uiterst functioneel voor de twaalfde- en dertiende-eeuwse stichtingen in het Noorden.

Overigens kan voor de Friese kloosterstichters geen uitgesproken voorkeur voor de ene of de andere orde vastgesteld worden. Duidelijk is dat het initiatief zelden bij de orden lag. Het grondpatroon is dat een welgestelde maar kinderloze leek of een aanzienlijke geestelijke, op eigen terrein tezamen met een paar familieleden en gelijkgezinden een kloosterlijk leven begon te leiden.^{xiii} Zulks niet alleen om een gunstig oordeel op de Jongste Dag te bewerkstelligen maar ook - al wordt dat er niet bij gezegd - om later bij de mensen in herinnering te blijven. Na verloop van tijd vroeg zo'n man dan een erkende instelling om begeleiding, waarbij hijzelf nadrukkelijk de condities bepaalde. Gerke van Wigarathorpe, de grondlegger van Gerkesklooster, wendde zich omstreeks 1240 eerst tot de cisterciënzers van Klaarkamp. Vervolgens klopte hij aan bij de augustijner kanunniken van Ludingakerke, om daarna uit te komen bij de premonstratenzers van Mariëngaarde. Toen die hem naar zijn mening onvoldoende steun gaven, deed hij zijn convent uiteindelijk toch bij de cisterciënzers aansluiten. Dat gebeurde overigens pas toen de anderen voor hun investeringen schadeloos gesteld waren. Een dergelijke wispelturigheid was eerder regel dan uitzondering. Een belangrijke randvoorwaarde vormde de zeggenschap over de ingebrachte goederen en mensen. Als men al niet zelf de nieuwe gemeenschap mocht leiden, dan eiste men dat zij onder de hoede van geestelijk geschoolde verwanten gesteld werd.

Met dat alles is nog niet duidelijk geworden waarom in de Friese landen meer kloosters konden verrijzen dan in omringende gebieden als Holland, Gelre en Overijssel. Een deel van de verklaring schuilt zeker in de rijkdom van deze streken. De twaalfde eeuw vormde een tijdperk van expansie en bevolkingsgroei voor geheel West-Europa. De kleigebieden langs de kust met hun natuurlijke bodemvruchtbaarheid profiteerden sterk van de toenemende vraag naar veeteeltproducten, zeker toen de bewoners er gaandeweg in slaagden door de aanleg van dammen en dijken de overlast van grote overstromingen en winterse inundaties te beperken. Zonder de economische voorspoed die daarvan het gevolg was, zou ook de bouw van tal van parochiekerken en stinzen niet mogelijk geweest zijn, om maar te zwijgen van de vele geldverslindende kruistochtexpedities die er werden uitgerust.

Belangrijker was echter de politieke ontwikkeling. Zoals elders uitgelegd is, kwam het in deze tijd in de Friese gebieden niet tot een territoriaal landsheerlijk bestuur. Per gouw namen de leidende families de rechtspraak in eigen handen, waardoor overal autonome landjes ontstonden die op communaal-aristocratische wijze bestuurd werden. Dat leidde niet tot een krachtig gezag, met als gevolg dat de kerk alle ruimte kreeg zichzelf te ontwikkelen. Elders waakten de opkomende landsheren er wel voor dat er niet te veel religieuze instellingen ontstonden die van allerhande lasten waren vrijgesteld. Die rem nu ontbrak in de Friese landen. De wonderbaarlijke vermenigvuldiging van kloosters vindt er overigens een parallel in de ver doorgevoerde splitsing van parochies, waaraan evenmin een limiet werd

gesteld.

Bevolking: monniken en nonnen, lekebroeders en lekezusters

De kloosterkronieken melden steevast dat de nieuwe stichtingen een grote toeloop te verwerken kregen, zowel van mannen als van vrouwen. Binnen de kloostergemeenschap was vanouds sprake van specialisatie. De belangrijkste taak was het zingen van het koorgebed. Dat diende in Latijn te gebeuren en vergde dus een langdurige opleiding. Geletterde monniken en nonnen werden geacht tenminste zeven keer per etmaal zulke diensten te draaien, van de primen midden in de nacht tot de completen aan het begin van de avond. Dat betekende dat ze ze weinig tijd hadden voor andere zaken, zoals studie en handwerk.

In de traditionele benedictijnenkloosters werd het werk in de huishouding en op het land overgelaten aan dienstpersoneel. De nieuwe orden van de twaalfde eeuw zetten daarvoor echter kloosterlingen in: de zogenaamde conversen. In eerste instantie waren dit ongeleerde, want op latere leeftijd ingetreden monniken die moeilijk nog met de complexe Latijnse routine van het koorgebed vertrouwd konden worden gemaakt.^{xiv} De term *conversio* (= bekering) verwijst naar een late roeping. Na verloop van tijd werd er echter een groep met een aparte, in feite lagere status van gemaakt, die het uitvoerende werk voor zijn rekening moest nemen en qua religieuze plichten kon volstaan met het dagelijks bidden van een aantal onzevaders en Ave Maria's. Onder deze lekebroeders kwamen nog steeds wel late bekeerlingen voor. De meesten van hen werden echter al op vroege leeftijd gerecruteerd uit eenvoudige milieu's. Ze moesten wel de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid afleggen en behoorden daardoor nog steeds tot de kloostergemeenschap. Dat gold ook voor hun vrouwelijke tegenhangers, de lekezusters.

De vorming van deze aparte klasse werkmunniken bleek een overweldigend succes, met name bij de cisterciënzers en premonstratenzers. Er was veel belangstelling voor, zoveel zelfs dat het aantal conversen per klooster vaak dat van de monniken overtrof. Dankzij hun inzet konden de kloosters hun grondbezit bijna volledig in eigen exploitatie nemen. Het spreekt vanzelf dat kort na de stichting bijna iedereen nog convers was. De maatschappelijke afkomst van de ingetredenen was toen ook in de Friese landen nog vrij hoog. In een latere fase was zelden meer sprake van late roepingen en begon zich een klasse-onderscheid tussen monniken en conversen af te tekenen.

Opmerkelijk is dat vrijwel alle Friese kloosters als dubbelklooster van start gingen.^{xv} Ze bestonden zowel uit een mannenconvent als een vrouwengemeenschap. Deze constructie werd in de tweede helft van de twaalfde eeuw door de orden evenwel allerminst op prijs gesteld. Met name de cisterciënzers en premonstratenzers eisten steeds een ruimtelijke splitsing van conventen die zich bij hen wilden aansluiten. Niet elke stichting kon zich dat financieel veroorloven, maar zij die daar wel toe in staat waren, gingen er wel toe over. Meestal werd voor de vrouwen dan een nieuwe behuizing gebouwd op enige afstand van het moederhuis. Mariëngaarde bij voorbeeld richtte nog geen tien jaar na de stichting een vrouwenklooster op met de naam Bethlehem (Bartlehiem), zo'n tien kilometer oostelijk. Soms ook bleven de vrouwen op de oorspronkelijke plaats en werd een eind verderop voor de mannen een nieuw gebouwencomplex uit de grond gestampt. Dat was onder meer het geval bij de gemeenschap van de al meermalen genoemde abt Emo. De nonnetjes bleven in Romerswerf (Nijklooster bij Den Dam), terwijl hijzelf en zijn kanunniken zich in Wittewierum vestigden. De afgesplitste vrouwenkloosters bleven in geestelijk, juridisch en economisch opzicht wel afhankelijk van het mannenklooster. Hun goederen werden dan ook tot het midden van de vijftiende eeuw door conversen van de moederabdij uitgebaat. De priorin had dus geen abdis

boven zich maar een abt.

De instellingen die niet rijk genoeg waren - zij behoorden bijna allemaal tot de augustijner kanunniken, de benedictijnen en de ridderorden - behielden aanvankelijk hun dubbelkarakter. In de loop van de tijd ontwikkelden zij zich tot vrouwenkloosters onder mannelijke leiding. Dan herbergden ze een gemeenschap van koorzusters, met een aantal lekezusters en een kleine staf van priester- en lekebroeders. In het geval van veel johannieter huizen bestond het convent zelfs grotendeels uit lekezusters.

Dat er aldus in Friesland meer vrouwenkloosters dan mannenkloosters waren, is niet bijzonder. Vrouwenkloosters waren voor adellijke families ook instellingen om nageboren dochters in onder te brengen aan wie te weinig mee kon worden gegeven om ze nog goed aan de man te brengen.^{xvi} Een plek in het klooster was simpelweg goedkoper dan een huwelijk op stand. En voor de vrouwen zelf was het beschermde kloosterleven een aantrekkelijk alternatief.

Het is wel een eigen karakteristiek van de Friese vrouwenkloosters dat de algehele leiding altijd in handen bleef van een man (een abt, proost of commandeur). Alleen het pas later gestichte St. Annenklooster of Klein Aduard bij Ten Boer werd vanaf het begin geleid door een abdis. De twee andere vrouwenabdijen in het Noorden vond men in het Goorecht en Drenthe, te weten in Haren (het klooster Jesse of Essen) en Assen. Zij werden exclusief bevolkt en dus ook geleid door dochters uit riddermatige families. Zo'n ridderadel ontbrak in de Friese landen, al kende men daar wel een standsgelijke toplaag van edelen, die zich later hoofdelingen noemden. Maar hun dochters misten kennelijk de legitimatie en status om zelfstandig leiding aan een convent te geven.

Door hoeveel mensen werden al deze kloosters nu bevolkt? Het is moeilijk daarvoor op de middeleeuwse bronnen af te gaan, aangezien die een sterke neiging tot overdrijven hebben. Voor de Friese premonstratenzer kloosters wordt vaak verwezen naar wat de zestiende-eeuwse kroniekschrijver Sibrandus Leo meedeelt over de inspectietocht van twee Friese abten langs de huizen van hun orde na de grote overstroming van 1287.^{xvii} Moet men hem geloven, dan was het werkelijk dringen in de diverse kloosters. Mariëngaarde en de Dokkumse Bonifatiusabdij zouden ieder 400 conventualen hebben geteld, Lidlum 600 en Wittewierum niet minder dan 1000! Ook al gaat men uit van een relatief hoog aandeel lekebroeders, dan nog lijken deze getallen veel te hoog. Voor de onbetwistbaar grootste en volkrijkste abdij in het Noorden, die van Aduard, is op het toppunt van haar bloei omstreeks 1350, kort voor de Zwarte Dood, sprake van 100 monniken en 200 conversen.^{xviii} Die cijfers komen aardig overeen met de inwonertallen die voor de grootste cisterciënzer abdijen in Vlaanderen en Engeland bekend zijn. Extrapoleren we ze vervolgens voor Aduards kleinere Friese zusterabdijen, die ongeveer dezelfde grootte hadden als Lidlum en Wittewierum, dan komen we uit op veel lagere aantallen van 150 tot 100 kloosterlingen (monniken en conversen samen) per abdij. Voor de vrouwenkloosters van de cisterciënzers en premonstratenzers en voor de vestigingen der benedictijnen en ridderorden mag men kleinere bezettingen veronderstellen, van 40 tot 20 koorzusters plus een even groot aantal lekebroeders en lekezusters. Of daarmee een gemiddelde van 100 per klooster wordt gehaald voor alle 80 instellingen van vóór 1300 is zeer de vraag. Een getal van 8000 conventualen op een bevolking van hooguit 160.000 mensen (eerder minder dan meer) voor het gehele Friese kustgebied zou het onwaarschijnlijk hoge percentage van 5 % opleveren. Hoe men er verder ook mee rekent, het is en blijft natte-vingerwerk.

Zeker is wel dat in de twaalfde en dertiende de eeuw de bevolking van de kloosters uit de nabije omgeving gerecruteerd werd. Veel namen zijn ons niet overgeleverd, maar wat daarvan gedocumenteerd is uit abtenlijsten en oorkonden wijst op een inheemse herkomst. Zoals al werd gemeld laten de oudste kronieken doorschemeren dat de kaderfuncties bezet

werden door kloosterlingen uit de bovenlaag. Waar ze de kans kregen bemoeiden de topfamilies zich ook met de belangrijke benoeringen. Formeel was hun dat niet toegestaan, maar in de praktijk konden ze vaak succes boeken. Bij kleine kloosters als die van de Duitse Orde te Schoten (bij Heerenveen) mochten de *advocati* of lekevoogden (waaronder men een soort van oudercommissie moet verstaan) zelfs meestemmen bij de aannahme van nieuwe ordeleden.^{xix} Het was trouwens voor een klooster wel verstandig een aanzienlijke Fries als overste te nemen. Die kon in het heerloze land respect afdwingen door een beroep te doen op zijn netwerk van invloedrijke verwanten.

Toch kunnen we in de meeste gevallen niet spreken van familie- of huiskloosters. In de beginfase was de grondlegger met zijn verwanten stellig dominant, maar na twee generaties was zijn greep verslapt, als hij tenminste niet voor een of andere vorm van memorie had gezorgd. Veel families spreidden trouwens hun heilsbelangen over verschillende instellingen. Er zijn genoeg berichten over ouders die zonen en dochters in diverse kloosters van onderscheiden orden onderbrachten. Dat was dan meteen een garantie voor een vreedzame coëxistentie tussen die conventen. Op de lange duur wonnen de kloosters het als instituut van de families die hen patroneerden. Na verloop van eeuwen vervaagde de herinnering aan de eerste begunstigers, zeker als die zich niet in rechte lijn hadden weten voort te zetten. Het is tekenend dat de vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers van Aduard en Klaarkamp nauwelijks iets weten te vertellen over de startperiode van hun respectieve abdijen.

Economisch succes en politeke invloed

Waren de fundamenteen eenmaal gelegd dankzij de heilsgiften van begunstigers en de intrededonaties en ascetische inspanningen van de eerste kloosterlingen, dan kon aan de verdere groei worden gewerkt. Schenkingen in ruil voor gebeden bleven daarbij van het grootste belang want sommige stichtingen hadden ook na de beginfase de grootste moeite om het hoofd boven water te houden. Met name de benedictijnse gemeenschappen in armoedige streken zochten na verloop van tijd aansluiting bij een beter georganiseerde en geprivilegieerde orde om hun materiële fundament te verstevigen..

De best gestroomlijnde orde was ongetwijfeld die van de schiere monniken van Cîteaux. De goederen- en inkomstenlijsten uit de zestiende eeuw laten zien dat zij uiteindelijk over het meeste en best renderende grondbezit beschikten. De top drie bestond geheel uit cisterciënzer abdijen: Aduard, Klaarkamp en Gerkesklooster.^{xx} Daarna volgden de grote premonstratenzer kloosters. De belangrijkste elementen van hun succesformule werden al genoemd: de massale inschakeling van onder de kloosterdiscipline staande lekebroeders en de bouw van aparte agrarische bedrijfscomplexen naast de abdijshoeve: de *grangiae* (uithoven), monnikhuizen of voorwerken.

Het uithofstelsel was door de cisterciënzers ontwikkeld om de kloosterhuishouding geheel zelfvoorzienend te laten zijn. Dat was een spiritueel doel op zich. Alle contacten met de wereld moesten immers vermeden worden. Dus dienden de monniken in of vanuit gespecialiseerde bedrijven alles te produceren wat hun kloostergemeenschap voor haar levensonderhoud nodig had, van graan en kaas tot wol en turf. In de praktijk bleek deze opzet heel anders uit te pakken. De specialisatie leidde tot een relatief grote productie; wat daarvan niet in de abdijs geconsumeerd kon worden, werd rechtstreeks naar de markt vervoerd en daar verkocht. Met de opbrengst werden goederen aangeschaft die het klooster toch niet zelf bleek te kunnen produceren. Wat dan nog aan geldmiddelen overbleef kon vervolgens gebruikt worden voor de uitbreiding van het grondbezit en de verfraaiing van de gebouwen.

Men bleef wel zoveel mogelijk streven naar autarkie. Dat valt te zien aan de spreiding

van de uithoven. Er werden veel voorwerken gesticht in lage graslandgebieden, met het oog op de vetweiderij. Er verrezen er ook op hoge kwelderruggen waar vooral brouwgerst en haver geteeld werd. Sommige abdijen hadden uithoven met grote schaapskudden in heidegebieden; een paar verwierven zelfs roggeproducerende hoven op de Veluwe of Texel. En de meesten slaagden er wel in een voorwerk in het veen te vestigen, om verzekerd te zijn van de regelmatige aanvoer van turf voor hun keukens, brouwhuizen en tichelwerken.

Van een gesloten huishouding was echter zelden sprake. Vandaar dat we tot het midden van de veertiende eeuw geregeld Friese conversen ontmoeten in de Noord-Duitse havensteden Hamburg, Bremen, Lübeck en zelfs Stralsund. Ze kwamen daar om zuivelproducten te verkopen en rogge in te slaan. Soms komt men ze in de bronnen ook tegen in plaatsen langs de Engelse oostkust zoals Kings Lynn; waar ze dan verwaaid blijken te zijn geraakt op reizen van en naar Brugge en Gent. Zo voeren ze dus met hun scheepjes heen en weer tussen de Vlaamse en Duitse havens, hun eilandbezittingen en de eigen abdij. Maar ook dichterbij deden ze wel zaken, in Groningen. Bijna alle Ommelandse kloosters en ook diverse Westerlauwerse abdijen als Mariëngaarde en Gerkesklooster hadden een stadshof in de Martinistad, die dienst deed als stapelplaats.

Juist de aanpassing van hun agrarisch bedrijf aan de zich snel ontwikkelende markteconomie van de twaalfde eeuw en dertiende eeuw maakte de expansie van de kloosters mogelijk. Zoals gezegd gaven de cisterciënzers en premonstratenzers de toon aan. Maar de benedictijnen, augustijner koorheren en johannieters deden goed mee. Zij kopieerden het systeem, al hadden ze dan minder en ook minder grote voorwerken. Voor de kleine kloosters kunnen we rekenen met zo'n twee tot drie uithoven, voor de grote wel met acht tot tien.

Hun grootgrondbezit bracht de kloosters er als vanzelf toe belang te stellen in een goede waterbeheersing. Veel kloosteroversten waren rechtstreeks betrokken bij de organisatie van de waterschappen die sinds het eind van de dertiende eeuw overal in de Friese landen tot stand kwamen.^{xxi} De meeste zijlvestenijen in de Ommelanden hadden een abt als 'overste schepper' (voorzitter). In Westerlauwers Friesland waren vrijwel alle uitwateringssluizen in onderhoud bij kloosters, die daar dan ook weer visrechten aan ontleenden. Alleen zij konden het kapitaal voor de aanleg, het onderhoud en de renovatie van dergelijke kostbare waterwerken voorschieten, terwijl zij er ook het meest van profiteerden.

Ook anderszins leidden hun bezitsbelangen tot het spelen van een rol in de wereld. Evenals de meeste andere grondbezitters hadden de kloosters zoveel mogelijk baat bij rust en vrede. Volgens het kerkelijk recht mochten ze daar alleen op indirecte wijze een bijdrage aan leveren. Abten en proosten horen zich verre te houden van de uitoefening van macht. In de eerste decennia bemoeiden ze zich zo min mogelijk met het bestuur van de afzonderlijke gouwen of landsgemeenten. Als de kloosterleiders van Oostergo er in 1297 door de graaf van Holland op aangesproken worden dat Friezen uit hun gebied zich aan oorlogshandelingen jegens hem hebben schuldig gemaakt, antwoorden ze meteen dat ze niets te zeggen hebben over de edelen die dat doen.^{xxii}

In de praktijk werden ze echter wel degelijk tot bestuursverantwoordelijkheid geroepen. Behalve over hun eigen kloosterlingen en dienstpersoneel oefenden vele abten direct of indirect de rechtspraak uit over hun pachters. Daarnaast werden ze vaak aangezocht om als bemiddelaars op te treden in politieke en juridische conflicten. In een vetemaatschappij met een zwak overheidsgezag moest per definitie veel door middel van arbitrage geregeld worden. In de dertiende eeuw telden daarbij vooral de geleerdheid en het religieuze prestige van de oversten. Toen dat laatste gaandeweg getaand was, gaf de rijkdom van hun kloosters de doorslag. Geen wonder dat we omstreeks 1350 bij het afsluiten van politieke verdragen de prelaten als een aparte groep bestuurders zien optreden naast de vertegenwoordigers van de landsgemeenten.

Neergang in de veertiende en herstel in de vijftiende eeuw

In die tijd ging het echter mis met de kloosters. Het is niet zo makkelijk aan te geven waardoor dat kwam. Ze deelden in de langdurige malaise waarin de maatschappij toen verkeerde. De Zwarte Dood, die in de jaren 1348-1350 in heel Europa woekerde, maakte ook in de Friese kloosters talloos veel slachtoffers. In Aduard zouden niet minder dan 100 conversen en 44 monniken aan de eerste grote pestepidemie gestorven zijn. De oorlogen met en tussen buitenlandse machten als Holland en de Hanze belemmerden hun zeehandel. En verder onstonden er binnen de grenzen van Frisia tal van twisten, die niet door de landsgemeenten beteugeld konden worden. De Friese edelen, die zich nu hoofdelingen noemden, creëerden eigen heerschappijtjes en bestreden elkaar in wisselende coalities en partijschappen, waarin ook kloosters verwickeld raakten. Een gevolg van dat alles was dat de infrastructuur slecht onderhouden werd, waardoor de bodemvruchtbaarheid afnam en overstromingen tot blijvend landverlies leidden zoals in het Dollardgebied en de Jadeboezem.

In deze onzekere tijden werden geen nieuwe kloosters meer gesticht. Voor de meeste instellingen was de periode 1350-1400 een periode van wanbeheer, bezitsvervreemding en terugloop van bevolking. Het gemeenschapsleven werd veronachtzaamd. Veel monniken en nonnen bezaten persoonlijk eigendom en namen soms ook de geloften van kuisheid niet meer naar de letter. Sanering was noodzakelijk, misschien nog wel meer op het religieuze vlak dan op het economische. Dat paus Bonifatius IX in 1392 een Hollandse premonstratenzer abt de opdracht gaf een einde te maken aan de teugelloosheid in de Friese kloosters van zijn orde, is veelzeggend.^{xxiii} Overal werd trouwens heftige kritiek op geestelijkheid en kerk geuit en weerklonk de roep om hervorming.

De reactie bleef niet uit. De vernieuwingsimpuls voor de Friese kloosters kwam dit keer uit een dichtbij gelegen regio, namelijk uit de IJsselvallei, waar de volksprediker Geert Grote veel aanhang verwierf met een vroomheidsprogramma dat we kennen onder de naam van de Moderne Devotie. Geert Grote fulmineerde tegen het verval van kerk en maatschappij in het algemeen. Hij pleitte voor een teruggetrokken leven van deemoed en ascese, niet buiten maar in de wereld. Hoewel het niet zijn opzet was een nieuwe kloosterbeweging te stichten, kwam het daar toch van, en wel in tweeërlei vorm: die van de Broederschap van het Gemene Leven en die van het Kapittel van Windesheim. Laatstgenoemde was een echte kloostervereniging die haar beginpunt vond in het in 1387 gestichte augustijner koorherenklooster Windesheim onder Zwolle.

Windesheim had meer invloed dan de Broederschap, die uiteindelijk alleen in Groningen een fraterhuis wist te stichten (tussen 1432 en 1436). Zijn eerste uitstralingspunt in de Friese landen was het in 1406 volkomen nieuw gestichte klooster Thabor bij Sneek.^{xxiv} Dat werd door de gelovigen zo gewaardeerd en begunstigd dat het binnen vijftig jaar even veel bezit kon vergaren als de naburige kloosters in twee eeuwen. De vier verkommerde koorherenkloosters in Westerlauwers Friesland sloten zich de een na de ander bij Windesheim en Thabor aan, te beginnen met Ludingakerke in 1429.^{xxv} Verder werden twee benedictijner huizen in Oostfriesland door windesheimers hervormd, te weten Marienkamp bij Esens (1421) en Sielmönken in Emsigerland.^{xxvi} Zo'n hervorming hield in dat ze van een geheel nieuwe mannelijke bevolking werden voorzien. Zuster gemeenschappen dienden ontbonden en de band met onderhorige parochies verbroken te worden. Kenmerkend voor de windesheimers was dat de wetgevende vergadering van oversten via jaarlijkse inspecties strak toezicht op de afzonderlijke huizen hield en daarbij makkelijk kloosterlingen van het ene naar het andere convent verplaatste. Verder was vooral nederigheid troef. Windesheimer kloosters

werden geleid door prioren omdat de abtstitel te pretentius geacht werd.

De grondgedachte van de Moderne Devotie drong ook door in de andere orden. Overal traden hervormingsgezinden naar voren die vonden dat religieuzen hun eigen regel weer streng in acht moesten nemen (observeren). Om die reden spreekt men ook wel van de observantiebeweging. Zo ontstond er binnen de cisterciënzer orde in de Nederlanden een subvereniging van nieuwe en hervormingsgezinde instellingen: de *colligatie van Sibculo*, waarbij diverse reeds bestaande Friese huizen aansluiting vonden. Ook de kloosters die er geen rechtstreekse band mee onderhielden, kregen iets van hun programma mee dankzij de visitatie-activiteit van de abt van het Grijs Monnikenklooster bij Termunten, Boing van Menterne.^{xxvii} Deze zette zich sinds 1408 met steun van het generaal kapittel bijna een kwart eeuw in om de Friese huizen te saneren. Blijkens tal van berichten heeft hij die taak met energie en doorzettingsvermogen vervuld.

Waren de windesheimers en cisterciënzers er dus vroeg bij in de vijftiende eeuw, de meeste andere orden volgden na 1450. Voordien was er al geregeld sprake van beïnvloeding, doordat windesheimer en cisterciënzer monniken in andere kloosters als overste werden benoemd. Abt Tyman van het premonstratenzer klooster Wittewierum werd bij voorbeeld in 1430 uit het windesheimer klooster Agnietenberg bij Zwolle beroepen.^{xxviii} En deze Tyman deed vervolgens zijn best de premonstratenzer conventen tot een beter leven aan te sporen.

Belangrijk in dit opzicht was ook de kleine orde van de kruisherer.^{xxix} Die was vóór 1450 nog niet in het Noorden vertegenwoordigd, maar wist er nadien in korte tijd vier huizen te grondvesten: in Sneek (1462), Franeker (1464), Ter Apel (1465) en Scharmer (1489). Haar spiritualiteit was geheel doortrokken van de Moderne Devotie. Kruishererkloosters waren qua materiële organisatie zeer flexibel. Sommige leefden van inkomsten uit grondbezit, andere haalden hun onderhoud uit mislezing en bedelgang.

De anderen konden eigenlijk niet om de hervormingsinitiatieven van deze nieuwe of gereorganiseerde orden heen. Dat blijkt als we de bewaard gebleven testamenten uit deze periode nalezen op de vrome beschikkingen ten gunste van kloosters. Telt men die per klooster en per orde bij elkaar, dan valt meteen op dat de gesaneerde kloosters de meeste schenkingen, misbestellingen en begrafenissen naar zich toe wisten te trekken. Zo was het al genoemde Thabor omstreeks 1450 het meest populaire klooster van Westerlauwers Friesland. Ook de kruishererkloosters hebben meteen na hun stichting tal van schenkingen geboekt. Kennelijk verwachtten de gelovigen van ascetisch en streng levende kloosterlingen een betere gebedsvorspraak. De monniken beseften zelf wel goed dat hun welvaart mede van hun religieuze uitstraling afhing. De kroniekschrijver van Aduard merkt bij een beschouwing over de vrome en materieel succesvolle abt Ripper op dat het bekend is uit de dagelijkse ervaring van monniken ‘... dat het onderhouden van de vrees Gods bij religieuzen als vanzelf tot gevolg heeft dat hun tijdelijke goederen aangroeien, terwijl daarentegen het verachten van de godsdienst tot vernietiging en vermindering van die goederen leidt’.^{xxx}

De niet hervormde kloosters zagen zodoende hun positie op de ‘zieleheilsmarkt’ verzwakken.^{xxxi} Dat klemde met name voor de bedelorden die afhankelijk waren van wat de gelovigen direct te besteden hadden. Als een testateur honderd zielemissen gelezen wilde hebben na zijn overlijden, was dat immers een forse bestelling waarvoor bedelordekloosters graag in aanmerking wilden komen. Gingen zulke opdrachten voortdurend naar de concurrentie, dan kon dat reden zijn toch ook maar eens reorganisatie te overwegen. Het is daarom geen toeval dat na de stichting van een nieuw franciscaans ‘barrevoetersklooster’ in Leeuwarden omstreeks 1459 en de oprichting van de kruishererkloosters van Sneek en Franeker in 1462 en 1466 alle overige bedelordeconventen in Westerlauwers Friesland binnen twee decennia van hervormingsgezinde broeders voorzien waren.

Voor de agrarische kloosters was de inkomstenderving een minder groot probleem,

maar ook zij moesten spiritueel en materieel bij de tijd blijven. Diverse benedictijnse kloosters sloten zich aan bij de zogenaamde Unie van Bursfeld die in hun kring het observantisme propageerde. De abdij van Selwerd kon na haar opname in 1469 een sterke wederopbloei registreren.^{xxxii} En zelfs vestigingen van de ridderorden zoals het johannieter huis van Oosterwierum (Heveskesklooster) onder Delfzijl zagen zich genoodzaakt een reformatie te aanvaarden.^{xxxiii} In het laatste geval ging het om de omvorming van een lekezusterconvent in een mannenklooster, met behulp van twee broeders uit Keulen (1480).

Behalve door de vernieuwing van het merendeel der oude kloosters werd het Friese kloosterlandschap in de vijftiende eeuw bonter en veelkleuriger door de stichting van een reeks nieuw soort zusterhuizen.^{xxxiv} De bewoonsters worden in de bronnen bijna altijd begijnen genoemd. Deze lekezusters leefden echter in gemeenschap en niet apart zoals in de klassieke begijnhoven. In de literatuur heeft men het steevast tertiariissen of derde-ordelingen omdat ze een zogenaamde derde regel volgden die ontworpen was voor een kloosterachtig leven in de wereld. De derde regel gold als minder volmaakt dan de eerste (voor monniken) en de tweede (voor vrouwen) omdat ze geen eeuwige geloften vereiste. Zusters mochten bijvoorbeeld beschikken over eigen bezit en inkomsten. Dat had voor hun familie het voordeel dat de hun meegegeven goederen bij overlijden weer terug in de boedel konden vallen. Daarbij mochten derde-ordezusters voor de liturgie volstaan met korte gebedsdiensten in de volkstaal, wat hun tijd liet voor het verrichten van handwerk.

Tertiariissenhuizen voorzagen zich in hun levensonderhoud door de bewoonsters te laten spinnen en weven. Zij hadden dan ook geen uitgestrekte landerijen. Intredescheningen werden blij in ontvangst genomen maar waren niet vereist. Wat dat betreft zou men van een low-budgetformule kunnen spreken, die het kloosterleven toegankelijk maakte voor een grote groep vrouwen uit de lagere middenklasse. Voor hun vroomheid en levenshouding baseerden deze zusterhuizen zich volkomen op de Moderne Devotie. De idealen van Geert Grote van wereldmijding, uiterste eenvoud en deemoed pasten ook precies bij hun bescheiden mogelijkheden. Vooral in de steden was er buitengewoon veel belangstelling voor. Snel groeiende centra als Amsterdam, Haarlem, Zwolle en Deventer kenden een ware explosie van tertiariissenhuizen. In Amsterdam werden er tussen na 1380 en 1480 niet minder dan zestien gesticht.

In de Friese landen en de stad Groningen was de stichtingsreeks weliswaar minder spectaculair maar niet onbeduidend. De oudste derde-ordehuizen treffen we aan in Groningen en Leeuwarden waar respectievelijk in 1276 en 1285 al sprake was van begijnen. Dat waren nog geen tertiariissen, maar hun rechtsoptvolgsters kunnen daar wel toe gerekend worden. In Groningen bestonden voor 1300 zelfs twee begijnhuizen: het Vrouw Menoldis- en het Vrouw Siwenconvent. Zij kregen voor 1386 gezelschap van het Olde Convent, dat in 1401 de derde regel van Franciscus aannam. In Leeuwarden zien we het (veronderstelde) begijnhuis overgaan in het tertiariissenconvent van Fiswerd. Buiten Leeuwarden kregen bijna alle landstadjes in de loop van de vijftiende eeuw hun derde-ordeklooster. Daarnaast werden er nog paar op het platteland gesticht. We tellen er omstreeks 1500 een stuk of dertien in Westerlauwers Friesland. Dat ze in een enorme behoefte voorzagen blijkt wel uit een bewonerslijst van het klooster Aalsum bij Akkrum uit 1512 waarop niet minder dan 100 namen van zusters prijken. In de Ommelanden verzezen zulke huizen alleen bij Ten Hoorn, ten zuidwesten van Groningen, en op een voorwerk van het benedictijner klooster Rottum. Oostfriesland heeft de beweging zelfs geheel aan zich voorbij zien gaan. Kennelijk kon de groep vrouwen met interesse in een kosteloos soort lekezusterschap hier ook opgevangen worden in de bestaande vrouwenkloosters van onder meer de johannieter orde.

Met dat alles zag de Friese kloosterwereld er aan het eind van de vijftiende eeuw heel anders uit dan in 1300. De bevolking was niet meer zo omvangrijk als in de periode voor

1350. Dat kwam eerst en vooral door de reductie van de lekebroederpopulatie. Lekebroeders, zo was de overtuiging, konden maar beter niet meer in grote aantallen aangenomen worden. Ze veroorzaakten toch alleen maar disciplinaire problemen. Men diende hun ook vooral geen rechten geven en belangrijke ambten opdragen. Dat was trouwens steeds minder nodig omdat van het grondbezit, inclusief de uithoven, in toenemende mate werd verpacht. Er was vanaf 1400/1450 weinig tot geen behoefte meer aan kellenaars en hofmeesters. De exploitatie werd vereenvoudigd tot het innen van pachten en voor het werk op de kloosterboerderij nam men lekepersoneel in dienst.

Omdat de conversen tot dan toe voor het overgrote deel uit directe omgeving gerecruteerd waren, kreeg de kloosterbevolking als vanzelf een uitheemser karakter. De 'ontfriezing' werd nog versterkt door twee andere ontwikkelingen. De hervormingsgezinde congregaties moesten hun saneerders van grotendeels van buiten Friesland halen. En zij pasten een stricte politiek van overplaatsing toe om een al te sterke binding van hun kloosters met de streek te voorkomen. Hun leden bleven dus niet altijd in het klooster van intrede. Wie bij de kruisheren in Ter Apel intrad, had grote kans in Goes of Asperen te eindigen, terwijl Goesenaren naar Ter Apel gestuurd konden worden. Op die manier kregen de bevolkingen van de hervormde mannenkloosters in Friesland op zijn minst een interregionale samenstelling. Bij de bedelordekloosters was dat altijd al het geval geweest, maar het gold nu ook voor de huizen van de windesheimers, de cisterciënzers, de premonstratenzers en de ridderorden. De beschikbare naamlijsten laten een toenemend overwicht van allochtone ordeleden zien. Voor de vrouwen gaat dit verschijnsel overigens niet op. De Friese nonnen- en zusterkloosters bleven hun leden uit de directe omgeving recrutereren.

Een andere wijziging gold het opgeven van de zielzorgtaak. Voor de hervormers was het een uitgemaakte zaak dat een kloosterling in zijn klooster moest blijven om daar te bidden. Terug naar de kerntaak was hun motto. De windesheimers verboden hun leden zelfs als pastoor werkzaam te zijn in de zielzorg. Premonstratenzers, benedictijnen en ridderorden hadden daar minder moeite mee, maar ook bij hen zien we na 1450 steeds minder ordeleden als zieleherders optreden.

Door het nieuwe elan waren de meeste kloosters tegen het einde van de vijftiende eeuw in goeden doen. De pas gestichte instellingen waren nog groeiende en de oude huizen hadden hun bezitsverliezen uit de voorgaande periode grotendeels door de hernieuwde begunstiging weten te compenseren. De kloosterwereld in zijn geheel maakte een levendige indruk en leek in de religieuze behoeften van velen te voorzien. Uit testamenten wordt duidelijk dat kloosterkerken nog steeds populaire begraafplaatsen voor de elite waren. Maar ook de middenklasse kon er voor zijn liturgische heilsvoorziening terecht. Nieuwe devoties die door de bedelorden gestimuleerd werden als die van de rozenkrans en St. Anna trokken een breed publiek.

Het verlies van het draagvlak na 1520 en de opheffing

Na 1520 begint de interesse voor de kloosterlijke heilbemiddeling in de Friese landen echter sterk te dalen. Tegelijkertijd loopt ook het aantal intredes terug, met name in de mannenkloosters. Waar omstreeks de eeuwwisseling 40 monniken of meer in het koor stonden te zingen, trof men er omstreeks 1550 hooguit tien tot vijftien aan. Het lijkt geen twijfel dat een en ander samenhangt met de verbreiding van reformatorische en erasmiaanse ideeën. Wanneer dankzij Luther en de humanisten het besef veldwint dat gebeden voor de gestorvenen weinig zin hebben omdat God in Zijn almacht alleen over hun lot beslist en voor de christen slechts het geloof in Zijn opoffering ertoe doet, zakt langzaam maar zeker het

fundament onder het kloosterwezen weg. ‘Het minste druppel bloed van Christus’ is genoeg voor de redding van de ziel, en de plicht tot het doen opdragen van dodenmissen jaagt de schamele gemeente maar op onkosten: zo wordt niet alleen door protestanten maar ook door trouwe katholieken geredeneerd. De ontwikkeling is goed te volgen in de vrome clausules van de Westerlauwers Friese testamenten.^{xxxv} Daaruit verdwijnen in de loop van de jaren twintig, dertig en veertig de meeste bepalingen ten gunste van kloosters. Zielmissen worden steeds minder besteld en ook het aantal begraafopdrachten neemt sterk af. Zo nu en dan wordt nog wel eens een kleine gave aan een kloosterzuster genoteerd maar dan is verwantschap het motief en verwacht men geen gebed als tegenprestatie.

In materieel opzicht was deze ontwikkeling funest voor de bedelordekloosters, die in hoofdzaak van mislezing en aalmoezen moesten leven. De tertiariessenhuizen met hun bescheiden vermogen kregen het eveneens moeilijk. Voor beide groepen kloosters werd de situatie verergerd door de geleidelijke algemene prijsstijging die omstreeks 1510 inzette en tot ver na 1580 aanhield. Anders dan de grote abdijen genoten zij slechts renten die niet waardeverlosten waren. Zij konden daarom hun pachtprizen niet aanpassen. Gevolg was dat de mendicanten harder moesten bedelen dan ooit, wat hun het verwijt van klaploperij opleverde.

Ook op de bewoners van de grote plattelandskloosters kwam kritiek, maar dan van tegenovergestelde aard.^{xxxvi} De sterke prijsstijging van agrarische producten en pachten bezorgde hun een onbekommerd en zelfs luxe bestaan. Zeker nu ze met weinig personen in de conventen huisden. Er is aan grote abdijen als Aduard, Mariëngaarde en Lidlum nog heel wat in renaissancestijl verfraaid en verbouwd in deze periode. Hier richtten de pijlen van de publieke opinie zich op hun onverdiende rijkdom. Hoeveel armen deze kloosterlingen ook bij hun poorten te eten gaven, zij moesten in toenemende mate rekenen met een kritische of tenminste onverschillige houding van het volk in de omgeving. Daarbij wreekte zich nu omstandigheid dat de meesten van hen van buiten de Friese landsgrenzen afkomstig waren en als vreemdelingen beschouwd werden.

Het eerst was het gedaan met de kloosters in de landen tussen Eems en Weser. De graaf van Oostfriesland ging in 1528 tot het lutheranisme over, mede uit politieke overwegingen.^{xxxvii} Hij werd daarin niet lang nadien gevolgd door Maria van Jever, die over het meest oostelijke deel van deze streek regeerde. Deze vorsten tastten de ontvolkte kloosters in hun gebied direct aan, waarbij ook hun raadgevers zich verrijkten. De nog bevolkte huizen lieten ze langzaam uitsterven door de opname van nieuwe kloosterlingen te verhinderen. In 1559 werd in Oostfriesland de uitoefening van de katholieke religie verboden. De overgebleven broeders en zusters kregen een pensioen en de kloostergoederen werden aan het domein toegevoegd.

In Westerlauwers Friesland viel het doek voor de kloosters in 1580 toen de Staten zich daar na een staatsgreep van de calvinisten bij de opstandige gewesten aansloten.^{xxxviii} Lange tijd hadden de abten van de grote kloosters zich verzet tegen de aantasting van hun positie. Maar hun moeite was tevergeefs. Toen ook hier de uitoefening van de katholieke religie verboden werd, namen vele kloosterbewoners de wijk naar het toen nog koningsgezinde Groningen. Toen dat in 1594 viel, was het ook voor de intussen door oorlogsgeweld sterk aangetaste Ommelandse kloosters gedaan.

De gewesten Friesland en Groningen volgden de in Holland en Zeeland toegepaste politiek van overname van de kloostergoederen na toekenning van pensioenen aan de voormalige kloosterbewoners. Dit overigens zonder dat veel stemmen uit de bevolking zich ertegen keerden. De landerijen werden gemeten en opnieuw aan de pachters verhuurd. In theorie was geen sprake van confiscatie omdat de inkomsten bestemd werden voor zogenaamde vrome doeleinden. Daarmee werden het onderhoud van predikanten, de oprichting van de universiteiten van Franeker en Groningen, én tenslotte ook de financiering

van de oorlogsinspanningen tegen Spanje mee bedoeld. In de praktijk kwam het wel degelijk op een confiscatie neer. De bedoelde uitgaven hadden anders immers uit het bestaande budget gefinancierd moeten worden. Achteraf kunnen we daarom vaststellen dat de nu soevereine overheden in alle genoemde gewesten zich met de inbeslagname van de kloostergoederen, bestaande uit zo'n 15 tot 20% van de beste cultuurgronden, een hele stevige materiële basis hebben bezorgd. Een basis zonder welke men zich hun toenmalige autonomie niet goed voorstellen kan.

Literatuur

Backmund, N. (1952), *Monasticon Praemonstratense*, dl. 2 (Straubing).

Bakker, F.J. (1988), *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen/Maastricht).

Brooke, C. (1974), *Kloosterwerelden 1000-1300* (Den Haag).

Buijtenen, M.P. van (1967), 'Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht. Nevenaspiraties bij enkele kloosterfundaties', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 9, 172-212.

Damen, C. (1972), *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Assen).

Deeters, W. (1978), 'Benediktinische Doppelklöster in Ostfriesland', in: *Res Frisicae. Beiträge zur ostfriesischen Verfassungs-, Sozial-, und Kulturgeschichte* (Aurich) 73-85.

Ehbrecht, W. (1974), *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Münster).

Feith, J.A. (1902), 'De rijkdom der kloosters in Stad en Lande', *Groningse Volksalmanak*, 1-36.

Friesische Papsturkunden aus dem vatikanischen Archive zu Rom, H. Reimers ed. (Leeuwarden 1907).

Jansen, H.P.H. (1981), 'Kerkgeschiedenis', in; W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen, Stad en Land* (tweede druk, Groningen) 147-172.

Jansen, H.P.H. (1984), *Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw* (Utrecht).

Lengen, H. van (1978), 'Geschichte und Bedeutung des Zisterzienser-Klosters Ihlow', in: *Res Frisicae. Beiträge zur ostfriesischen Verfassungs-, Sozial- und Kulturgeschichte*, (Aurich) 86-101.

Koch, E.M.F. (1994), *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maase en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden/Mechelen).

Mol, J.A. (1979), *Grootgrondbezit van Friese kloosters in de Middeleeuwen*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam.

Mol, J.A. (1990), 'Kruisheren op de Friese zieleheilsmarkt. De vestiging van de kloosters te Sneek en Franeker', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 16, 327-348.

Mol, J.A. (1991), *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun*

plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap (Leeuwarden).

Mol, J.A. (1992a), 'Aduard 1192-1594. Een korte geschiedenis van het klooster', in: J. Arkema e.a. (red.), *Eén klooster, drie dorpen. Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn 1192-1992* (Bedum) 19-36.

Mol, J.A. (1992b), 'De grauwe bagijnen van Leeuwarden', *Leeuwarder Historische Reeks* 3, 61-106.

Mol, J.A. (1992c), 'Middeleeuwse kloosters en dijkbouw in Friesland', in: *Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied* (Zutphen) 21-34.

Mol, J.A. (1994), 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden) 175-214.

Mol, J.A. (1996), 'Het Leeuwarder Dominicanenklooster in de middeleeuwen', in: *Dominicusdag 1245-1995. 750 jaar Dominicaanse aanwezigheid in Leeuwarden* (Leeuwarden) 20-31.

Mol, J.A. (1997), 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse, *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen/Leeuwarden) 95-108.

Mol, J.A. (1998), 'The Beginnings of the Military Orders in Frisia', in: Helen Nicholson (red.), *The Military Orders. Volume 2. Welfare and Warfare* (Aldershot) 307-317.

Mol, J.A. (1999), 'Het succes van een late Windesheimse reformatie; Haskerconvent 1464-1521', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2, 162-207.

Mol, J.A., en P.N. Noomen (1996), 'De stichting van de Augustijner koorherenabdij Ludingakerke en haar relatie met Rolduc', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis* (Delft) 11-46.

Nip, R. (1989a), 'De bewoners van het Groninger benedictijnerklooster Selwerd', *Driemaandelijks Bladen* 41, 33-58.

Nip, R. (1989b), 'Neergang en bloei. De benedictijnenkloosters in Groningen en de hervormingsbeweging in de late middeleeuwen', *Groningse Volksalmanak* 1989, 7-34.

Noomen, P.N. (1999), 'De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 7-37.

Noordhuis, G.F. (1990), *De Johanniters in Stad en Lande. Geschiedenis van de Johanniters in de provincie Groningen (13de-17de eeuw)* (Warffum).

Ostfriesisches Urkundenbuch, dl. 3I: *Ergänzende Regesten und Urkunden zu Band I und II*,

854-1500, G. Möhlmann ed. (Aurich 1975).

Schaik, R. van (1985), 'Religieus elan en economische beleid bij Windesheimer kloosters uit het Friese kustgebied', *Ons Geestelijk Erf* 59, 299-312.

Schöningh, E. (1973), *Der Johanniterorden in Ostfriesland* (Aurich).

Schuitema Meijer, A.T. (1966), *Het klooster Ter Apel* (Groningen).

Smid, M. (1974), *Ostfriesische Kirchengeschichte* (Pewsum).

Steensma, R. (1970), *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften: een inleiding en inventarisatie* (Leeuwarden).

Streich, G. (1986), *Klöster, Stifte und Kommenden in Niedersachsen vor der Reformation* (Hildesheim).

Tromp, C. (1989), *Groninger kloosters* (Assen/Maastricht).

Wiemann, H. (1970), 'Die ostfriesische Klöster in vorreformatorischer und reformatorischer Zeit', *Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte* 68, 25-38.

Wumkes, D.A. (1929), *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum* (Bolsward).

Noten

-
- ⁱ Mol (1991) 32,115; Tromp (1989) 3-7; Smid (1974) 87 e.v.; Schäfer (1999) 23 e.v.; Streich (1986).
- ⁱⁱ Ehbrecht (1974) 7.
- ⁱⁱⁱ Mol (1979) 51-55; Jansen (1981) 162, vergelijk echter Feith (1902) 29, die op 1/7de uitkomt.
- ^{iv} Noomen (1999) 7-8.
- ^v Brooke (1974) 123 e.v.
- ^{vi} Voor de navolgende stichtingsreeks, zie Mol en Noomen (1996) 18-20.
- ^{vii} Mol (1998).
- ^{viii} Bakker (1988) 8 e.v.; Mol (1996) 21-23.
- ^{ix} Mol (1992c).
- ^x Mol (1991) 66.
- ^{xi} Mol (1991) 64.
- ^{xii} Jansen (1984) 42.
- ^{xiii} Backmund (1952) 154-155; Damen (1972) 37; Mol (1991) 45-50.
- ^{xiv} Nip (1989a) 35 e.v.
- ^{xv} Deeters (1978) 73-74; Mol (1991) 68-76.
- ^{xvi} Koch (1994) 207 e.v.
- ^{xvii} Wumkes (1929) 43.
- ^{xviii} Mol (1992a) 31.
- ^{xix} Mol (1991) 97-98.
- ^{xx} Zie voor het volgende Mol (1992a) 23-29.
- ^{xxi} Ehbrecht (1974) 116-124; Mol (1992c) 28 e.v.
- ^{xxii} Mol (1997) 95.
- ^{xxiii} *Ostfriesisches Urkundenbuch*, dl. 3, nr. 145.
- ^{xxiv} Steensma (1973) 11 e.v.
- ^{xxv} Mol (1999) 162-163.
- ^{xxvi} Van Schaik (1985).
- ^{xxvii} Van Lengen (1978) 98.
- ^{xxviii} *Friesische Papsturkunden*, 88.
- ^{xxix} Schuitema Meijer (1966); Mol (1990).
- ^{xxx} Mol (1992a) 20.
- ^{xxxi} Mol (1996) 27-28.
- ^{xxxii} Nip (1989b) 15-22.
- ^{xxxiii} Noordhuis (1990) 47-50.
- ^{xxxiv} Voor het volgende, zie Bakker (1988) 95 e.v. en Mol (1992b) 61-66.
- ^{xxxv} Mol (1994) 203-210.
- ^{xxxvi} Mol (1992a) 34.
- ^{xxxvii} Wiemann (1970) 33-35.
- ^{xxxviii} Mol (1991) 220-225.